

УДК 130.2:82-97

О.П. Антіпова

ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО РЕЛІГІЙНОГО ДИСКУРСУ

Національна академія внутрішніх справ

Анотація. У статті з'ясовується специфіка лінгвофілософських засад сучасного релігійного дискурсу та висвітлюються тенденції розвитку мови релігії крізь призму соціокультурних чинників.

Ключові слова: релігійний дискурс, лінгвофілософські засади, мова релігії, соціокультурні чинники.

Вступ

Глобалізаційні тенденції означені прагненням до оновлення традиційних ідей, духовних запитів, поляризацією теоретичних конструкцій. Попередні результати цих процесів свідчать далеко не на користь високих ідеалів та усталених традицій, адже є виявом не стільки свободи, скільки свавілля сучасника. За таких умов цілком закономірною усвідомлюється тотальна криза основ людського буття, зокрема однієї з найважливіших його складових – релігійного дискурсу. Сучасні дослідники активно обговорюють тему впливу релігії на глобальну політику та публічну сферу, аналізують механізми легітимації влади і конструювання соціальних смислів за допомогою релігійно-символічних систем, досліджують особливості взаємодії релігії з різними типами суспільних систем. Так, нині релігійний дискурс становить органічну єдність не лише всіх мовленнєвих актів, зміст яких відносять до сфери релігії, а передусім необхідність урахування соціокультурного контексту, завдяки якому власне і є можливим здійснення таких актів.

З огляду на це, особливого значення набуває потреба в докорінному переосмисленні універсального засобу концептуалізації – мови релігії, що в сучасних умовах усвідомлюється не просто як матеріальна оболонка релігійного мислення, інструмент сакралізації буття, транслювання доктрин і догматичних тверджень, а безпосередня дійсність думки, ситуація реального спілкування, здатна впливати на становлення пріоритетних моральних засад епохи.

Аналіз досліджень і публікацій

Результати навіть побіжного аналізу філософських напрацювань у сфері дослідження окремих лінгвофілософських аспектів релігійного дискурсу переконливо доводять, що зазначена проблематика є досить затребуваною серед теоретиків. Фундаментальними засадами дослідження слід вважати праці В. Гумбольдта, присвячені вивченню ролі мови в духовному поступі людства, О. О. Потебні з його концепцію міфотворчості, а також В. С. Соловйова, філософія «всеедності» якого дає змогу осмислити особливості релігійного дискурсу в контексті ідей софійності. Цінними в означеному контексті видаються також дослідження науковців, яких справедливо вважають фундаторами філософії релігії (Б. Спіноза, Д. Юм, І. Кант, Г. Гегель).

Питання мовних колізій в історії релігії висвітлено в працях низки вітчизняних та зарубіжних теоретиків, з-поміж яких вирізняються дослідження С. С. Аверинцева, В. В. Бібіхіна, А. Я. Гуревича, Л. С. Ковтун, О. Ф. Лосева. Заслужують на увагу висновки сучасних філософів щодо багатоманітності жанрів релігійного дискурсу (І. С. Вельський,

В. І. Плотніков, Д. В. Котелевський, О. В. Парфьонов та ін.). Окрім цього, сьогодні не втрачають актуальності напрацювання філософів, лінгвістів, соціологів, психологів, лейтмотивом наукових пошуків яких є встановлення зв'язку прагматичного та міфологічного, реалізації інтерпретаційного потенціалу дискурсу (Вашрова Н. В., Г. М. Заболотна, В. П. Загороднюк, Л. Г. Дротянко, М. О. Коростовцев, Е. М. Мелетинський, Н. Б. Мечковська, В. М. Топоров, Р. О. Якобсон та ін.). Водночас дослідження зазначеної проблематики здебільшого є фрагментарним та потребує нових наукових розвідок, особливо зважаючи на те, що вивчення тенденцій розвитку релігійного дискурсу з об'єктивних політично-ідеологічних причин стало предметом прискіпливого аналізу лише протягом останніх десятиліть. Саме тому **метою** статті є встановлення лінгвофілософських засад сучасного релігійного дискурсу.

Основна частина

Релігійний дискурс є специфічним зрізом історії суспільства й культури, а тому з'ясування лінгвофілософських особливостей передбачає висвітлення ключових установок, засад його формування. Зміст ранніх етапів його становлення означений впливом міфологічної тематики та відповідного їй стилю світо розуміння, оскільки він був складовою релігійної мудрості й компонентом культової практики. Світоглядним і ціннісним джерелом філософування періоду Середньовіччя була християнська релігія, що утворилась у Західній Європі як синтез християнського вчення та окремих філософських ідей античності. Тогочасній філософській думці був притаманний властивий тільки їй спосіб концептуалізації понять, заснований на релігійній вірі в єдиного Бога, містицизмі. Інтелектуальні зусилля спрямовувалися не на пізнання зовнішнього світу, а на осмислення істин віри. Таким чином, йдеться про теологізацію всіх форм суспільної свідомості.

Науковці одноставні в тому, що теологія завжди містила в собі певну філософію, визнану всім релігійним колективом. Теологія вчителів церкви містила в собі чималу «дозу філософії» у вигляді понять і категорій платонізму. Без цих понять східна патристика не змогла б виробити християнського догматизму. Західна схоластика пізніше була пройнята категоріями аристотелівської філософії. У догматичному богослов'ї філософія була спрямована на реалізацію релігійно-практичних цілей, тобто мала підпорядковане, другорядне значення. Богослов'я приділяло більшу увагу систематизації, а не інтерпретації догматів. Тлумачення змісту релігійних догматів ніколи не було метою офіційної католицької віри, це завжди залежало від внутрішньої релігійності певного мислителя [5, с. 51–52].

Водночас не слід забувати про нерозривний

зв'язок релігії з власне філософією, яку слід уважати ключовою засадою продукування концептуальних надбань релігійного дискурсу. Звісно, філософія могла піти й іншим шляхом, зробивши свій вибір слідом за релігією на користь віри. Для того, щоб перевірити надійність цього вибору, філософії довелося супроводжувати релігію в її розвитку від ідеї багатобожжя до єдинобожжя, долаючи численні сумніви та єресі. Для перевірки ефективності цього шляху знадобилося знову ціле тисячоліття. Подолати сумнів так і не вдалося, але і від цього «нерівного шлюбу» релігійної форми свідомості з філософією залишилося щось неминуче [5, с. 179], що так чи інакше вплинуло на лінгвофілософську специфіку досліджуваної сфери.

З кожною подальшою епохою релігійний дискурс трансформувався в межах відповідних соціокультурних умов, зберігаючи водночас свою ключову засаду – міфологічну складову світосприйняття. Так, міфологічний погляд на світ є чуттєво-конкретним і водночас гранично узагальненим, ніби оповитим серпанком асоціацій, які можуть здаватися випадковими.

Міфологія закономірно передбачала впорядкування смислів світу, людський світ, космос, намагаючись подолати невпорядкованість і хаос. Вона дала імена речам, визначивши їхню соціальну значущість для людини, місце кожної з них у смислового світі. Власне філософія дала змогу виділити смисли як значущі елементи світу, з'ясувати, які з них найбільш істотні, ключові, адже саме вони визначають людське буття у світі, визначаючи горизонти життєдіяльності. Тобто філософія, рефлексуючи матеріал міфології, виявилася здатною бачити смисли як такі, що спонукають людину до тієї чи іншої поведінки в світі, у тому числі релігійній сфері, виділяючи ті з них, які становили сутність людського світосприйняття. У цьому контексті філософію можна вважати своєрідним «посередником» становлення міфологічних засад мови релігії.

Міф фактично становив собою серйозне, безальтернативне та практично важливе знання людини про життєво важливі аспекти навколишнього світу, що набувалося шляхом долучення до ритуалу та магії. Метафорична специфіка міфу зробила більш продуктивним пануючий на той час спосіб усвідомлення дійсності людиною: на основі образного бачення предметів і природної свободи переносно-образного вживання мови.

Як зазначають сучасні філософи, метафора – це власне і є спадок міфології, анімізму. Завдяки їй світ, який людина намагається описати і про який хоче сказати, усвідомлюється як особлива значуща для кожного реальність, у якій по-особливому вибудовуються просторово-часові структури (хронотоп), своєрідно існують і замінюють один одного слова й предмети, діє специфічна символіка, що впливає на почуття й думки людини незалежно від того, де та в який час вона живе [5, с. 85].

Сучасний релігійний дискурс є комунікативним середовищем, що відображає тип соціальної поведінки учасників комунікативної взаємодії, тобто фактично це – мова релігії, занурена в соціокультурний контекст.

Цілком слушною видається позиція сучасних дослідників, які виділяють такі основні орієнтації сучасної релігійної філософії: поворот від геоцентризму до антропоцентризму, визнання абсолютної цінності людини; спроба скоригувати релігійну філософію і науку; опора теорії пізнання на такі течії, як герменевтика, структуралізм тощо; визнання важливості збереження гуманістичної орієнтації культури; увага до проблем суспільного розвитку; екуменістичне зближення релігій як засіб пом'якшення трагічних суперечностей сучасності [2].

Сучасна епоха стимулює в теологів і релігійних філософів прагнення оновити традиційні ідеї, тому вони дедалі активніше залучають до своїх філософських інтересів проблеми суспільства, людини, науки, культури, цивілізації тощо. Релігійний дискурс сприймається зрештою як комунікативна подія, що є результатом сплетіння сакральної дійсності з різноманітними сферами людського життя. За таких умов до релігійного дискурсу сьогодні нерідко звертаються з метою маніпулювання, завдяки чому здавна прописані істини стають надійною зброєю в інформаційних війнах, адже мова релігії має максимальну здатність переконувати, навіювати й хвилювати. Це пов'язано, зокрема, з тим, що знакам релігійних текстів приписують певні трансцендентні властивості (божественне походження, сакральність).

Універсальний характер релігії в житті людини вказує на антропологічні характеристики її дискурсивних практик. Адже порівняно з будь-якою іншою інформацією, що може циркулювати в суспільстві, релігійний зміст має максимальну цінність. На думку Н. Б. Мечковської, це пов'язано з двома обставинами: по-перше, релігія шукає відповіді на найважливіші питання буття; по-друге, її відповіді, володіючи величезною узагальнюючою силою, аж ніяк не абстрактні, вони звернені не стільки до логіки, скільки до більш складних, тонких та інтимних сфер свідомості людини – до її душі, розуму, уяви, інтуїції, почуттів, бажань, совісті [4, с. 33].

Про тенденцію до антропоцентризму вказує вже те, що носієм мови релігії, як і релігійного світоглядного типу загалом, є власне людина. У цьому контексті досить слушною є така думка: «Попри полярну протилежність планів змісту мови і релігії, між ними існують складні взаємозв'язки – з огляду на їх глибину вкоріненість у свідомості людини, вкоріненість, котра сягає витоків людського в людині. Релігійно-конфесійні чинники відігравали (та й відіграють!) ключову роль у долях мов і навіть в історії людської комунікації» [4, с. 4]. На це вказує і М. Еліаде [10, с. 131], стверджуючи, що навіть у тих наших сучасників, які позиціонують себе як невіруючі, релігія та міфологія приховані в глибині підсвідомості. Феномен мови релігії пов'язаний передусім із проблемою взаємодії мовної й концептуальної картини світу. Фактично мовні засоби «релігійної мовної картини світу», які використовуються для відображення «релігійної картини світу», і можна вважати релігійною мовою.

Водночас варто звернути увагу на проблему категоріальної визначеності лінгвофілософської сфери релігійного дискурсу. На позначення мови, якою послуговується сфера релігійного спілкування як на

науковому, догматичному, так і на світському рівнях, часто вживається термін «релігійна мова». Водночас це поняття протягом тривалого часу не було включене в жодні класифікації стилів або реєстрів мови. Цілком погоджуючись із висновками О. К. Гадомського, який констатує строкатість лінгвофілософських термінів, покликаних описати релігійну комунікацію («релігійна мова», «сакральна мова», «культува мова», «мова сакрум», «молитовна мова», «мова церкви», «релігійний дискурс», «релігійний стиль», «духовна словесність») [1], залишаємося прихильниками традиційного іменування зазначеного поняття як мови релігії.

У сучасному філософському дослідженні релігії помітне місце посідає проблема особливостей і сенсу мови релігії, що з огляду на домінування мовних компонентів у релігійній ідеології, теорії та практиці є цілком закономірним. Філософські зусилля спрямовуються на визначення статусу мови релігії, на те, як її розуміти: чи як особливу «релігійну мову», чи як «релігійне використання мови» (П. Донован, В. Юст), на визначення критеріїв усвідомлення мовних виразів релігії, вплив співвідношення свідомого і несвідомого, усвідомленого й істинного або хибного, осмисленого та граматично правильного тощо (Л. Вітгенштейн, І. Дерт, Е. Флу, К. Нільсен).

У поєднанні «релігія і мова» є особлива проблема, причому не «зовнішня», а «внутрішня», адже стосується неусвідомлюваних, а тому стихійних і дієвих механізмів людської психології та культури. Пізнавальна цінність симбіозу «мова і релігія» пов'язана з особливою, «внутрішньою» і фундаментальною, роллю мови та релігії безпосередньо у феномені людини [4, с. 3]. Зокрема, йдеться про особливе, релігійне, ставлення до мови, яке досить часто порівнюють з естетичним.

Описуючи спорідненість релігійного та естетичного ставлення до слова, В. О. Ключевський зауважив: «Релігійне мислення або пізнання є таким самим способом людського розуміння, відмінним від логічного або розумового, як і розуміння художнє: воно лише спрямоване на більш піднесені предмети <...>. Ідею, виведену логічно, теорему, доведену математично, ми розуміємо, яким би чином не була сформульована та й інша, якою б не було нам знайомою мовою і будь-яким стилем або навіть лише умовним знаком. Релігійне і естетичне почуття діє інакше: тут ідея або мотив за законом психологічної асоціації органічно зростаються з текстом, обрядом, образом, ритмом, звуком, які їх виражають» [3, с. 180].

Яскравою ознакою мови релігії є спонукання до оцінювання, поєднання віри з чітким розрізненням позитивних і негативних ціннісних аспектів, усвідомлення певної моральної позиції. Оцінювання пов'язане з апофеозом святих, Бога як джерела всіх цінностей, досконалим носієм яких він є. Лінгвофілософський простір релігійного дискурсу фактично є контекстом, у якому загальнонародна мова набуває найвищого аксіологічного значення.

Своєрідність фольклору «церковних» людей значною мірою пов'язана з «книжним» характером культури прицерковного середовища. «Церковні люди» добре знають православну літературу, чи-

мало з них володіють церковнослов'янською мовою. Фольклорні тексти, що існують у прицерковній субкультурі, як правило, структуруються за книжними зразками. Функціонування фольклорних текстів залежить від комунікативної ситуації (форми спілкування) їх відтворення, що визначає структуру жанрового утворення. Так, для «духовної бесіди» – комунікативної ситуації з жорстким етикетом – актуальними є естетично оформлені жанри [9].

Яскравим зразком ситуації оцінювання, зокрема подачі результатів цього процесу, пропагування визнаних істин, є особистісно-орієнтований жанр філософського дискурсу – молитва. Вона має на меті поклоніння, подяку прохання, покаяння та проявляється не лише вербально, а й невербальними знаками (молільник хреститься, кланяється, зводить очі догори, стає на коліна). У молитві, як і в побутовому діалозі, людина говорить до Бога і з Богом, називає Бога і висловлює себе саму. Автономна цілісність релігійного діалогу пов'язується при цьому з трьома основними типами позицій молільника: релігійного розуміння (віри), релігійного очікування (надії), відданості (любви). Усе це зосереджено не тільки на словах, а розлито у всьому тексті: конструкціях, побудові речень, образних засобах, інтонації [6, с. 45].

Виявом індивідуального досвіду оцінювання в межах релігійного дискурсу слід вважати феномен сповіді. На її своєрідність вказує вже той факт, що мова усвідомлюється як засіб долучення до найбільш інтимної сфери релігійної свідомості – таїни покаяння. Важливий момент для сповіді – це зв'язок зі знанням та пізнанням. У сповіді людина осмислює певне знання про себе, таємне знання і водночас, промовляючи це знання, заново переживає події власного життя, пізнає, набуває нового знання. Таким чином, сповідь є пізнанням себе через себе, пізнання власного минулого, майбутнього і сьогодення. Тому не випадково, що сповіді пишуться в переломні моменти, як для самої людини, так і для цілих епох. На переломному етапі життя та історії дуже важливо зробити переоцінку всіх найбільш сокровенних смислів, сповідатися, зрозуміти і пізнати своє призначення перед лицем невідомого прийдешнього [5, с. 28].

Кожній релігії певною мірою притаманний містичний компонент, у межах якого особливого значення набуває невербальна складова мовлення. В іудаїзмі, християнстві та ісламі містичні течії, що суперечать основній доктрині, утворені на периферії вчення та іноді досить пізно – як, наприклад, каббала (VIII–XIII ст.) і рух хасидів (з початку XVIII ст.) в іудаїзмі. Навпаки, на Сході абстрактна і «мовчазна» містика – це якраз первісне ядро навчання, а жива образність, наочність і біографічність, зручні для культу і прийняття вчення широкими народними масами, формуються пізніше [7, с. 143]. Так, Н. Б. Мечковська, досліджуючи специфіку релігійного типу філософування, цілком закономірно констатує притаманний йому «містичний вихід за межі слова» [4, с. 195]. Містик не задовольняється вербальною комунікацією, шукаючи інших каналів зв'язку, зокрема інтуїтивних, поза-раціональних, паранормальних (замовляння, вигук, пов'язані з граничним станом психіки (транс, прострація тощо). На противагу простому та зрозу-

мілому мовленню містик тяжіє до метафори, парадоксу, подвійних смислів, розмитих меж категорій, адже він не прагне бути зрозумілим.

Розглядаючи релігійний дискурс у контексті сучасної культурної доби, слід зважати на те, що на сьогодні релігійна комунікація завдяки використанню засобів масової комунікації стала складним процесом, до якого долучаються чимало учасників, різних за релігійними поглядами, принципами, владобаннями, ментальними характеристиками тощо. Адже «... релігійне світосприйняття і настрої кожного суспільства нерозривно пов'язані з текстами та обрядами, на яких вони виховані» [3, с. 181]. Можна констатувати очевидний факт, що практично всі релігійні організації почали використовувати Інтернет та соціальні мережі для поширення своїх ідей та віровчень. Новою формою комунікації представників релігійних конфесій стали майданчики в Інтернет-просторі: власні блоги, статті, сторінки в соціальних мережах. Як зазначають дослідники, ми стали свідками міжрелігійної конкуренції за контроль над глобальними каналами комунікації, де онлайн-простір – доволі новий тип існування релігії. За таких умов сучасний інформаційно-комунікативний простір зумовлює не лише консолідацію релігійної спільноти, а й стимулює численні міжкультурні, а отже міжконфесійні, конфлікти, загострює політичне протистояння, активізує використання маніпулятивних технологій, що водночас слугує чинником взаємопроникнення ідей і концептів.

Релігійний дискурс набув нових, специфічних комунікативних особливостей як у технічному (сайт, блог, сторінка в соціальній мережі), так і лінгвістичному (розмовний стиль спілкування, що став сприйматися невідповідною аудиторією, неологізми) спрямуванні. Представники інституту церкви отримали можливість комунікувати з новою, широкою аудиторією, що не обмежується лише релігійною приналежністю. Відповідно, вийшовши за межі групи людей, що об'єднані однією вірою (конфесією), вони стали інтерпретувати суспільні події крізь призму релігії [8, с. 33]. Таким чином, релігійний дискурс став суспільним продуктом, включеним у процес формування національної ідентичності. З огляду на це, неабиякої актуальності набуває питання екуменістичного зближення релігій як засіб пом'якшення трагічних суперечностей сучасності.

Результатом означених процесів є стирання меж між релігійним дискурсом з іншими сучасними дискурсами, їх взаємопроникнення, що відповідно позначається на мові філософування, інтенсифікує міграційні процеси, коли суто церковний «категоріальний апарат» проникає в мову офіційних текстів, на екрани мас-медіа, стає звичним явищем під час виголошення промов дипломатів, миротворців, політичних про-

грам, лунає з уст учасників розважальних шоу. Яскравим прикладом у цьому контексті є «стирання» донині чітких меж між релігією та політикою, зокрема військовою сферою. Так, результатом інтеграції православного духовництва у військову сферу стало закріплення в офіційних документах, нормативно-правових актах категорій «капеланство», «душпастирська опіка», «військове духовенство» тощо.

Висновок

Здійснений аналіз дає змогу стверджувати, що сучасний релігійний дискурс передбачає динамічний процес мовленнєвої діяльності, вписаний у відповідний соціокультурний контекст, а також її результат, тобто сукупність релігійних текстів, що кодифікують відповідну доктрину, систему істин і моральних принципів. Складність цього феномену власне і визначає специфіку його лінгвофілософських засад, що передбачають, з одного боку, їх трансцендентні властивості, розмаїтість жанрових характеристик, фасцинуючий вплив на адресата, образність, тяжіння до вивиченості тексту, адже до числа його учасників належить Бог, до якого звернені молитви, псалми, сповіді. З іншого боку, можна констатувати прецедентність, формально-смыслову організацію, складність конструкцій, високий ступінь клішованості, пов'язаність із невербальною комунікацією.

Список літератури

1. Гадомский А. К. Религиозный язык – теолингвистика – языкознание / А. К. Гадомский // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2007. – Т. 20 (59), № 1. – С. 287–293.
2. Екзистенціальна філософія: суть та різновидності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://subject.com.ua/philosophy/osnovi/91.html>. – Назва з екрана.
3. Ключевский В. О. Сила религиозных обрядов и текстов / В. О. Ключевский // Русская история. Полный курс лекций : в 2 кн. – М. : Олма-Пресс, 2002. – Кн. 2. – 800 с.
4. Мечковская Н. Б. Язык и религия / Н. Б. Мечковская. – М. : ФАИР, 1998. – 352 с.
5. Многообразие жанров философского дискурса : монография / под общ. ред. В. И. Плотникова. – Екатеринбург : Банк культур. информ., 2001. – 276 с.
6. Одарчук Н. А. Структурно-функціональні особливості релігійного дискурсу / Н. А. Одарчук, Н. П. Приварська // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Розділ 1: Дискурсознавство. – 2008. – № 5. – С. 44–48.
7. Померанц Г. С. Кришнамурти и проблема религиозного нигилизма / Г. С. Померанц // Идеологические течения современной Индии. – М. : Наука, 1965. – С. 138–160.
8. Смола Л. Є. Проблематика висвітлення релігійного дискурсу в інформаційно-комунікативному просторі України / Л. Є. Смола, М. В. Будейна // Наукові записки інституту журналістики. – 2015. – Т. 59. – С. 29–34.
9. Тарабукина А. В. Фольклор и культура прицерковного круга [Электронный ресурс] / А. В. Тарабукина. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Tarab/. – Загл. с экрана.
10. Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде ; пер. с фр. Н. К. Гарбовского. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

О.П. Антипова

ЛИНГВОФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОГО РЕЛИГИОЗНОГО ДИСКУРСА

Выяснена специфика лингвофилософских основ современного религиозного дискурса. Освещены тенденции развития языка религии сквозь призму социокультурных факторов.

Ключевые слова: религиозный дискурс, лингвофилософские основы, язык религии, социокультурные факторы.

O. Antipova

LINGUOPHILOSOPHICAL PRINCIPLES OF MODERN RELIGIOUS DISCOURSE

The specificity of linguophilosophical principles of modern religious discourse is found. The tendencies of the language of religion are studied through the prism of social and cultural factors.

Keywords: religious discourse, linguophilosophical principles, religion language, sociocultural factors.